Emanuela Popescu-Mihuț

Cultură și vocabular juridic în Țările Române în epoca fanariotă

Dans cette étude nous avons essayé de mettre en évidence le rapport entre les néologismes grecs et latins du vocabulaire juridique roumain de l'époque phanariote et la culture juridique du temps. A la suite de la lecture de plusieurs catégories de textes peu ou point étudiées par les spécialistes nous avons tiré les conclusions suivantes:

- *bon nombre des termes désignant des institutions juridiques, considérés par les linguistes comme des emprunts au néogrec sont, à notre avis, d'origine byzantine, car ce sont les sources byzantines qui ont été reçues par la culture juridique roumaine à l'époque phanariote. Même les textes écrits en néogrec ont assimilé la terminologie byzantine.*
- *le commencement du processus de „rélatinisation" du vocabulaire juridique roumain doit être fixé à l'époque phanariote. Il est plus évident en Moldavie qu'en Valachie.*
- *chaque catégorie de textes analysée a son langage caractéristique, ce qui témoigne du niveau de la culture des juristes et des besoins de la pratique judiciaire du temps.*

După ce multă vreme a atras doar parțial atenția specialiștilor, vocabularul juridic administrativ din perioada 1780-1850 a făcut obiectul unei monografii semnate de Manuela Saramandu și publicată în 1986.

Autoarea a inventariat cu minuțiozitate un bogat material lexical excerptat din legiuirile publicate în Țările Române între 1780 și 1850, începând cu *Pravilniceasca condică* și terminând cu *Regulamentele organice*[1]. Găsim în această monografie capitole care tratează despre neologisme, calcuri, termeni preluați din fondul comun al limbii române ca și despre procedeele de formare a cuvintelor noi sau despre modalitățile de adaptare a neologismelor la sistemul fonetic și morfologic al limbii române.

Concluzia este că, în perioada studiată, se înregistrează un proces evident de „relatinizare" a vocabularului juridic-administrativ ilustrat de numeroasele împrumuturi latino-romanice pătrunse direct sau prin filiera altor limbi.

Desigur, subiectul nu mai poate fi reluat în ansamblu. Nu ni se pare totuși de prisos o discuție pe marginea vocabularului juridic din epoca fanariotă pentru a aduce unele completări și precizări față de ceea ce s-a spus până acum. Pătrunderea neologismelor de origine greacă (bizantină) și latină în vocabularul juridic românesc al vremii poate fi mai bine înțeleasă dacă abordăm subiectul nu doar din

https://biblioteca-digitala.ro

perspectivă lingvistică, ci și a culturii juridice, a izvoarelor de drept receptat bizantin care au circulat în Țările Române, ca și a diferitelor texte și documente cu caracter juridic păstrate din epocă. Traducerile făcute la mijlocul epocii fanariote de călugări și persoane mai puțin versate în practica dreptului sună altfel decât cele de la sfârșitul acestei epoci, datorate unor juriști cu experiență. Stilul une anaforale este și el diferit față de cel al unui act de vânzare-cumpărare.

Cu excepția *Manualului juridic* al lui Andronachi Donici, textele pe care le prezentăm în aceste pagini nu au fost luate în discuție în monografia amintită, fie pentru că depășeau limitele cronologice fixate în titlu, fie pentru că nu se încadrau între lucrările cu caracter legislativ tipărite.

Intenția noastră nu este de a oferi o analiză amănunțită a vocabularului juridic, ci mai degrabă de a schița un program de studiu în ansamblu al acestuia, ilustrat prin observații asupra materialului pe care l-am avut în vedere.

I. O primă categorie de texte care stau la dispoziția cercetătorilor o formează *codurile de legi și traducerile oficiale (comandate de domn sau de mitropolit).*

Deoarece codurile de legi au făcut obiectul lucrării semnate de Manuela Saramandu, ne vom opri în acest paragraf la o serie de traduceri din Moldova, parte rămase în manuscris, parte tipărite.

Spre deosebire de codurile de legi al căror text este precedat doar de hrisovul domnesc de întărire în care se discută în general despre importanța pravilelor pentru buna întocmire a statului, traducerile au avantajul de a fi însoțite de prefețe redactate chiar de traducători, în care aceștia își dezvăluie opțiunile în materie de terminologie, cu alte cuvinte, câte ceva din „laboratorul" lor de lucru.

Prima din această serie este *Cârja arhierească,* text ce are la bază nomocanonul alfabetic redactat în neogreacă de Iacob din Ianina în 1645 cu titlul *Vakteria ton arhiereon.* Traducerea a fost făcută la Iași, în 1754, la cererea mitropolitului Iacov Putneanul de către ieromonahul Cozma și Duca Sotirovici. Ea se păstrează astăzi în trei copii manuscrise aflate în fondul Bibliotecii Academiei Române (în continuare B.A.R.) sub cotele 1266, 1271 și 1468. Lucrarea a fost puțin cercetată de specialiști[2], deși ea marchează o etapă importantă în laicizarea dreptului în Moldova prin numărul mare de paragrafe de drept civil pe care le conține. În plus, există dovezi că a circulat efectiv în epocă, fiind folosită atât de instanțele de judecată[3], cât și de Andronachi Donici la redactarea *Manualului* său[4].

Cât privește cei doi traducători, dacă despre ieromonahul Cozma nu știm nimic, în schimb, Duca Sotirovici era o persoană cunoscută în epocă. Grec originar din Thasos, el era proprietarul unei tipografii la Iași, iar documentele ni-l descriu ca pe un om „împodobit cu învățătură elinească și latinească și de altele, știind bine și limba moldovenească întru care poate să tălmăcească orice carte[5]".

Contribuția celor doi la realizarea traducerii este precizată chiar în titlu: „*Vactiria* adecă *Cârja arhierească* acum întâi tălmăcită dupre limba ellenească pre limba moldovenească cu osârdia și toată cheltuiala preosfințitului mitropolit al Moldovei Kyr Iacov. Iară tălmăcitor al aceștii cărți au fost cuviosul între ieromonași Kyr popa Cozma... Fiind și diortosită de dascălul Duca din Thasos[6]".

În prefața care însoțește traducerea, semnată de ieromonahul Cozma, ni se dau lămuriri asupra modului în care a fost transpusă în românește terminologia ori-

https://biblioteca-digitala.ro

ginalului: „... am procitit luând seama lexurilor din cuvânt în cuvânt până la sfârșitul cărții și pre rare locuri unde s-ar fi întâmplat a să nimeri câte un lex râmlenesc sau ellinesc, pentru scurtă limba moldovenească, l-am împregiurat cu mai multe cuvinte și aceasta nu pentru alta (ci) socotind să fie și celor mai proști vădite și arătate, după cum și dumisale (scl. lui Sotirovici – n.n.) cu dreptul i s-au socotit aceasta și din multe lexicoane dinpreună le-am îndreptat[7]".

Traducătorii au folosit, așadar, după cum mărturisesc, procedeul glosării pentru a face textul mai accesibil. Pentru corectitudine, au recurs la ajutorul dicționarelor.

Lista neologismelor grecești glosate în text este apreciabilă, deoarece multe din instituțiile juridice din original trebuiau pentru prima dată echivalate în românește. Ne mărginim să dăm aici doar câteva exemple: *antilogos* adecă împotrivire la toată răspunderea; *apelat* adecă fur de dobitoace; *diataxis* ce să zice rânduiala; *enclitos* judecată pârâtă; *exomblu* ce să zice izvod; *eretosul* adecă ales; *paracatathichi* adecă odor; *pricosimfona* adecă tocmirea zestrelor; *sinisfora* adecă aducerea zestrii la mijloc etc. Pe parcursul textului este folosit fie termenul grecesc, fie echivalentul său românesc. De remarcat că unele neologisme sunt lipsite de glose, ceea ce arată că ele pătrunseseră deja în limbă. Este cazul termenilor *clironom, clironomie, epitrop, epitropie, epitropevsi.* Aceștia sunt, după părerea noastră, un indiciu al circulației efective a surselor de drept bizantin receptat în Moldova.

Alături de neologismele grecești, traducătorii preiau din originalul folosit și o serie din latinismele care, prin intermediul textelor bizantine, s-au păstrat și în literatura juridică post-bizantină. Iată câteva dintre ele: *codichel, curator, fidocomison, fidocomisariia, falchidiu, legata, legatarius, legator, mandator, noxalia, patron, peculia castrensiia* sau *castrilii, peculia osanè canstrisia* (sic), *peculia paganica, procurator* etc. Parte din aceste cuvinte se vor păstra și în etapele următoare de evoluție a vocabularului juridic românesc. Traducerea *Cârjei arhierești* plasează atestarea lor mai devreme decât se considera până acum.

*

Cincizeci de ani despart versiunea românească a *Cârjei arhierești* de altă importantă traducere a unui text juridic. Este vorba de *Îndemănoasa adunare a pravililor,* adică *Hexabiblul* lui Harmenopoulos, primul izvor juridic bizantin tradus integral în românește.

Rosturile acestei traduceri terminate în 1804 sunt mult mai importante decât ale *Cârjei arhierești.* Ea se încadrează într-un proiect legislativ mai larg pe care îl avea în vedere domnul de atunci al Moldovei, Alexandru Moruzi. Conform acestui proiect, versiunea românească a *Hexabiblului* lui Harmenopoulos a cărui materie trebuia completată cu titluri și paragrafe preluate din *Basilicale* ca și cu obiceiurile pământului în vigoare în Moldova la acea dată, urma să devină legiuirea oficială a țării[8]. Proiectul a fost însă abandonat în favoarea unei ample prelucrări savante a *Basilicalelor* intitulată *Pandecte* (1806) care a rămas neterminată.

Traducerea *Hexabiblului* a fost încredințată paharnicului Toma Carra, jurist de origine greacă, mult apreciat atunci la Iași[9], lui Ioan Luca, și el jurist, lui Toma Luca și Constantin Negrè. Cei trei români trebuiau să-l ajute pe Carra la „limba moldoviniască". Această precizare se face chiar în lungul titlu al versiunii românești din

https://biblioteca-digitala.ro

care reproducem numai fragmentul respectiv: „Îndemănoasa adunare a pravililor ce să numește Exavivlos... care acum întâi din luminată poronca pre înălțatului și mult milostivului nostru stăpân și domn a toată Moldaviia, Măria Sa Alexandru Costandin Muruzi VV s-a tălmăcit din limba elleniască pe această moldovinească de către Toma Carra pahar., dându-i agiutoriu la limba moldoviniască Ioan Luca Serd(a)r, Toma Luca și sluger Costandin Negrè[10]...".

Textul se păstrează astăzi în două copii manuscrise în fondul B.A.R. sub cotele 4317 și 5282. De remarcat că traducătorii sunt de această dată persoane care au pregătire juridică. Opțiunile lor în materie de vocabular sunt de aceea cu atât mai interesante. Precizăm că și acest text a fost puțin studiat de specialiști, terminologia sa fiind pentru prima dată pusă în discuție în aceste pagini.

Ne-am fi așteptat ca Toma Carra să pledeze în favoarea limbii grecești bizantine și a virtuților ei în exprimarea noțiunilor juridice. În prefață el face, dimpotrivă, elogiul limbii române. Pasajul respectiv este elocvent: „Limba moldovinească pre care s-au făcut tălmăcire, măcar că nu este pre bogată sau poate că după neștiința mè mie îmi pare așè, dar una că este limba ce de obștie a acești patrii, al doile fiind pre lesnitoare pre înțălegire noimilor, nu are încărcăturile și încungiurările cele întunecate alcătuirei limbii elenești, mai ales nici amestecarea graiului elinesc cu cel latinesc, după care sunt scrise toate pravilele împărătești.

...Mi se pare că aud pre unii din cei slabi zicând «adevărat, limba noastră este lesnitoare spre înțălegire noimilor și noi cu toții o știm. Dar științele ce avem din limba aceasta nu sunt nicidecum îndestul spre înțălegire cé adâncată a pravililor». Așè este, nu tăgăduiesc. Dar cine vă oprește fraților a vă îmbogăți și a vă îmbodobi minte și mai cu înalte științe[11]"?

Din fragmentul citat reiese că, lăudând claritatea limbii române, Toma Carra îi recunoaște, în același timp, caracterul neprelucrat, incapacitatea de a exprima noțiuni tehnice. De aceea, recomandă în continuare moldovenilor să-și îmbogățească cunoștințele frecventând școlile deschise în vremea domniei lui Alexandru Moruzi.

Din nota critică la adresa vocabularului juridic bizantin, care i se pare greoi și prea încărcat de împrumuturi latine, înțelegem implicit că el protestează împotriva abuzului de neologisme.

Carra încearcă, într-adevăr, să păstreze în traducere o proporție justă între împrumuturi și cuvintele din fondul comun al limbii. Lectura textului pune în relief faptul că numărul cuvintelor de origine greacă scade simțitor în raport cu *Cârja arhierească*, în vreme ce împrumuturile latine fac progrese notabile.

Lista neologismelor grecești lipsite de glose conține în mare măsură termeni noi care fuseseră preluați probabil anterior în lexicul juridic din Moldova. Iată această listă: *anarghirie, apocatasthasis, apografie, iconomie* (în expresia *vânzare cu iconomie*), *ipothica, ipovolon, paragrafie, perigrafie, protimisire, a să protimisi*. Vocabularul juridic se îmbogățise deci treptat cu noi termeni, ca urmare a circulației legiuirilor bizantine cu caracter laic în Moldova.

Cât privește latinismele din text, acestea pot fi împărțite în două categorii:

A. Cele preluate din originalul lui Harmenopoulos;

B. Cele introduse independent de originalul tradus.

https://biblioteca-digitala.ro

În prima categorie, alături de mai vechile *codichel, curator, falchidion, fidocomison, fidocomisarios, legata, legatariul,* devenite deci împrumuturi stabile în vocabularul juridic al vremii, apar cuvinte noi, cum sunt: *agnati, cognati, castrati, fact, fiscalia, for, spadones, usucapie.*

Mult mai interesantă ni se pare a doua categorie de latinisme – cele care nu aparțin originalului –, pentru că ea conține termeni care definesc importante instituții juridice, și anume: *advocat, apelație, apilator, compromes, compromensari, depoziton, privileghion, testator.* Apare, de asemenea, neologismul neolatin *creditor.*

Menționăm că acest text reprezintă pentru cuvintele *advocat, compromes* și *compromensari* o atestare mai timpurie cu un deceniu față de cea indicată de *Dicționarul Academiei*[12].

Dintre cuvintele citate, *advocat, apelație, creditor, depoziton* și *testator* sunt folosite frecvent în text, fără dublură terminologică; sunt, în schimb, *hapax*-uri *apelator, compromes, compromensari,* iar *privileghion* alternează cu *pronomion.*

La termenii deja citați trebuie adăugați și alții care se referă la noțiuni juridice și politice romane și pe care îi găsim în notele care însoțesc traducerea: *constitution, decret, edicton, opiniona, plebis, plebegheni, plebischit, patronia, sententia.* Deși nu se încadrează strict în vocabularul juridic românesc, cuvintele citate merită o atenție specială, deoarece Carra le-a extras dintr-un izvor juridic bizantin despre a cărui circulație în Moldova nu avem date până în momentul traducerii *Hexabiblului* lui Harmenopoulos. Este vorba de *Parafraza* lui Theofil la *Instituțiile* împăratului Iustinian, un curs de drept roman ținut în grecește de autor la Universitatea din Constantinopol, în a doua jumătate a secolului al VI-lea. La fel ca și celelalte texte juridice sau literare redactate în grecește în perioada respectivă, când limba latină, până atunci limba oficială din Imperiul bizantin, ceda tot mai mult locul limbii grecești, *Parafraza* conține un număr mare de cuvinte latine adaptate sau nu sistemului morfologic grecesc. Folosirea acestei lucrări de către Carra deschide terminologiei juridice românești perspective noi, fiindcă ea o apropie de dreptul roman și de vocabularul său. Această apropiere se face încă într-o formă mediată, grecească, dar separația de Bizanț și terminologia lui începe să se întrevadă. Traducerea lui Carra marchează, credem, începutul orientării culturii juridice românești pe un drum ireversibil ce avea să o ducă la dreptul roman.

Un interes deosebit din punctul de vedere al raportului dintre neologismele grecești și cele latine prezintă și *Manualul juridic* al lui Andronachi Donici publicat în 1814[13]. Este prima lucrare de drept redactată în limba română pe baza izvoarelor bizantine.

Donici își însoțește opusculul de o lungă prefață în care afirmă că dreptul este o știință ce trebuie învățată cu profesor. Mărturisește că el însuși a studiat în tinerețe dreptul în limba latină folosind *Instituțiile* lui Iustinian. Este mai mult decât probabil că a luat lecții cu un profesor particular, deoarece catedre de drept au fost înființate la Academiile domnești din București și Iași abia în deceniul al doilea al secolului al XIX-lea[14] când Donici era deja dregător.

Autorul vorbește în continuare în prefață despre dreptatea firească (*ius naturale*) și dreptatea neamurilor (*ius gentium*), arătând că știința pravilelor nu e folo-

https://biblioteca-digitala.ro

sitoare doar judecătorilor sau viitorilor judecători, ci și oricărui cetățean care va putea astfel să-și apere mai bine drepturile. Sunt idei pentru prima dată expuse pe larg de un jurist român.

Izvoarele bizantine folosite de autor nu sunt redate aidoma, ci prelucrate într-o traducere elaborată[15] care pune evident accentul pe ideile și nu pe forma originalului. Lucrarea e de proporții reduse, ea tratând doar instituțiile juridice cele mai importante.

În privința neologismelor se impune observația că Donici folosește doar termeni grecești deja intrați în limbă. Deși majoritatea surselor folosite sunt bizantine, cuvintele noi introduse de autor sunt de origine latină. Probabil, studiind dreptul în latinește, Donici își însușise și terminologia adecvată, ceea ce îi permitea o anume independență în raport cu textele bizantine sau cu terminologia juridică formată pe teren românesc. Printre neologismele latine care îmbogățesc lista citată până acum în celelalte traduceri oficiale discutate de noi se numără: *arbitrul* și *judecătorii arbitri, capital, cauție, contract, Costituție* și *Noveală* (acolo unde înainte găseam *Neară*), *fiscus, notariu, secvestru*. La acestea trebuie să adăugăm o serie de sintagme juridice formate dintr-un termen românesc și unul latin, de tipul: *dreptate in rem, jalobă in rem, zestre adventicia, zestre profecticia, lucruri profecticia* sau *paganica* (= peculiu).

Sperăm să fi convins prin expunerea noastră că cele trei traduceri analizate aici reprezintă etape importante în formarea vocabularului juridic din Moldova. Totuși, rămânem cu ele în zona împrumutului izolat care depinde de opțiunea traducătorilor. Vocabularului juridic îi lipsea un element esențial, și anume caracterul sistematic.

O primă încercare de sistematizare a sa este propusă la 1815, o dată cu publicarea *Scării cuvintelor*. E vorba de o broșură păstrată astăzi în fondul B.A.R. sub cota 886, ce conține termenii mai importanți pe care comisia însărcinată cu lucrările pregătitoare *Codului Calimach* îi folosise la traducerea textelor bizantine. Ea poartă titlul *Scară a cuvintelor celor streine și a celor făcute din firea limbii, care cuvinte au cerut neapărată trebuință de a să metahirisi în alcătuirea pravililor*. Avem în față un glosar în care este explicat mai amănunțit sau mai sumar sensul a 120 de termeni juridici așezați în ordine alfabetică. La sfârșit există o listă a cuvintelor latine și grecești care au fost adaptate sau traduse în română. Cartea se încheie cu un apel adresat cititorilor în care se spune: „Aceste până mai sus acum puse cuvinte, să dau în publică cu poftitoare cerere ca cei ce au știință atâta de regulele cele gramăticești și cele loghicești dupre care pot a să face nume noă din însăși firea unii limbi și a să împrumuta din alte limbi străine din care să cuvine, cât și din alte mijlociri prin care o limbă săracă să poate a să îmbogăți, să ajutoreze și pre cei iscăliți cu dragoste hristianească și cu râvnă patrioticească prin sfătuirea lor, de vor afla ei niște cuvinte pravilnicești mai potrivite decât cele puse aicea, ca să să pue acelea în locul lor".

Apreciată de juriști ca primul chestionar public de terminologie juridică[16], iar de lingviști ca unul dintre primele glosare de neologisme din limba română[17], *Scara* ni se pare, din perspectiva evoluției vocabularului juridic din Moldova, de o importanță mult mai mare decât i s-a atribuit până acum. Spațiul nu ne permite de-

https://biblioteca-digitala.ro

cât unele considerații sumare pe marginea ei, și anume: 1) toate neologismele din această listă pornesc de la etimoane latine; 2) folosindu-se modelul latin și mijloacele lui de derivare, se creează familii de termeni și tocmai acest element conferă un caracter sistematic vocabularului juridic.

Astfel, după modeul latin *commodatum, commodo, commodatarius, commodator* se formează în română seria *comodatul, comodesc, comodatariul, comodátoriul*[18]; la fel, prin imitarea seriei latine *mandatum, mandatarius, mandator, mando* se formează în românește *mandatul, mandatariul, mandátorul, mandisesc*[19].

Atunci când latina nu oferă o familie de cuvinte ce poate fi adaptată, ea se creează pornindu-se de la un termen românesc. Este cazul lui *bezmăn*. Acesta traduce grecescul *emphytevsis* care nu are corespondent în latinește, deoarece instituția respectivă a fost înființată în Imperiul bizantin. Pornind de la românescul *bezmăn*, autorii *Scării* au creat familia de cuvinte *bezmănuesc, bezmănuire, bezmănuitariul, bezmănuitoriul, bezmănuitură*[20].

Uneori, sistemul aplicat este prea rigid. Iată un exemplu: exista deja în vocabularul juridic termenul *testator; testament* se folosea și el, e drept, nu cu sensul sub care îl cunoaștem astăzi, ci pentru a desemna un hrisov domnesc ce reglementa o anume problemă. În loc să se folosească cele două cuvinte la care să se adauge verbul *testo*, în *Scară* se pornește de la mai vechiul *diată* creându-se formele neviabile *diator, diatisesc*[21].

Din păcate, versiunea românească a *Codului Calimach* nu s-a publicat concomitent cu cea grecească (1816-1817), ca să putem aprecia în ce măsură acest model a și fost aplicat. Găsim, ce-i drept, unele elemente în traducerea publicată în 1833, dar vocabularul acesteia este mult schimbat și îmbogățit cu neologisme latine și romanice.

Chiar dacă nu este decât o încercare pasageră, *Scara cuvintelor* atestă faptul că limbajul juridic din Moldova găsise un drum mai ferm decât până atunci. El se întorcea la matcă, la limba latină.

Din acest punct de vedere, Moldova o ia înaintea Țării Românești. Dacă *Legiuirea Caragea*, publicată în 1818, are multe elemente de modernitate în structură și conținut, terminologia ei rămâne însă strâns legată de fondul comun al limbii. De notat totuși că și aici se creează, după modelul versiunii grecești, dar fără a împrumuta ceva de la ea, familii de termeni juridici.

II. A doua categorie de texte pe care o punem aici în discuție o formează *traducerile neoficiale*.

Numărul acestor traduceri este modest, dar ele indică faptul că, incomodată de structura prea stufoasă a textelor de drept bizantin – în special *Basilicalele* –, practica judiciară a impus redactarea unor opuscule în limba română. Am ales spre exemplificare trei texte care provin, de această dată, din Țara Românească.

Importanța operei juridice a lui Mihail Fotino, grec originar din Chios, dar stabilit la o dată necunoscută în Valahia, unde a redactat trei proiecte de cod, a fost amplu pusă în valoare de prof. Valentin Al. Georgescu pentru a mai insista aici asupra ei[22].

Dintre aceste proiecte de cod – două în neogreacă (1765, 1766) și unul în greacă bizantină (1777) –, cel din 1766 pare să se fi bucurat de cea mai mare audi-

https://biblioteca-digitala.ro

ență. Alcătuit din trei cărți, două de drept civil și penal și una de drept canonic, acesta ni s-a păstrat în cele mai multe copii manuscrise (13). Judecând după numărul lor, am fi putut trage concluzia că tot materialul selectat de Fotino din izvoarele juridice bizantine – *Basilicale, Nearale, Harmenopoulos* – îi interesa în egală măsură pe judecătorii vremii. Realitatea pare să fie însă alta.

În mss. rom. 1405 și 5474 de la B.A.R. se păstrează o traducere în românește a acestui proiect de cod fotinian. După grafie, manuscrisele pot fi datate la sfârșitul secolului al XVIII-lea[23]. Traducătorul a schimbat complet ordinea titlurilor și paragrafelor din original, aranjând materialul conform alfabetului chirilic. Pentru fiecare instituție juridică mai importantă el a grupat la un loc paragrafe selectate din diferite cărți sau titluri. În plus, multe din aceste paragrafe au fost rezumate, e drept, fără a li se modifica sensul.

Proporțiile acestei traduceri sunt modeste, deoarece traducătorul a renunțat complet la cartea a III-a de drept canonic și la cea mai mare parte a cărții a doua. Selecția este după părerea noastră semnificativă, deoarece ea indică faptul că s-a păstrat din original doar partea socotită utilă în practica judiciară. Cele mai multe paragrafe se referă la *dovadă, diată, daruri, dobândă, epitropie, zestre, zăloage, izbrănire, căsătorie, cheltuieli pentru zestre, chezășie, depozit, logodnă, legaton, martori. muiere, moștenire, cumpărare, vânzare, protimisis, stăpânire.* Acestea sunt, de altfel, spețele cele mai des întâlnite în actele judiciare din epocă.

Traducerea este modestă ca stil, autorul ei fiind în primul rând preocupat de redarea cât mai concisă a ideilor din original. Pentru noi interesante sunt aici opțiunile lui în materie de terminologie.

Împrumuturile grecești sunt puține, toate de largă circulație la sfârșitul secolului al XVIII-lea. E vorba de *clironom, clironomie* (termeni puternic concurați de *moștenitor* și *moștenire*), *diată, epitrop, eretocrite* sau *judecătorul eretos, ipothichin* (sic), *ipovolon, protimisis.* Dintre latinismele prezente în textul neogrec au fost păstrate doar *legaton* (sic) și *legatariul.*

În schimb, *a izbrăni, izbrănit* (= *a achita o datorie* – n.n.) sunt cuvinte folosite constant după ce se dă explicația „care grecește să zice exoflisit"; la fel stau lucrurile cu sintagma *supt păstrare* după ce aceasta capătă explicația „să zice în grecește parakatathiki" (= *depozit* – n.n.). În indicele de materii al manuscrisului găsim și formularea „zapise pe bani cu pricini care să zice peri anarghiria", dar termenul *anarghiria* nu figurează în text. Autorul reproduce în acest caz chiar rubrica titlului din care a extras paragrafele respective.

Să reținem, așadar, din cele expuse până acum că există în traducerile de acest tip un fond constant de neologisme în vreme ce altele apar doar sporadic.

Aceleași observații sunt valabile și pentru o sinopsă în limba română a cărților II și VI-XI ale *Basilicalelor* păstrată în ms. rom. 1405 B.A.R. Și aici găsim împrumuturi ce constituiau un fond comun al vocabularului juridic, cum sunt *clironom, clironomie, diată, epitropie, protimisis* etc., alături de alte cuvinte grecești la care se renunță imediat după ce au fost explicate. Iată câteva exemple: *ecdosis* (jalbă în scris), termenul apare o singură dată în text; *encliton* (adecă să facă apelație), în restul textului se folosește constant *apelație; exoflisis* apare doar în rubrica unui

https://biblioteca-digitala.ro

titlu, în rest cuvântul este tradus prin *izbrănire; pricină englimatichi* și *pricină hrematichi* (adecă care nu este *englimatichi*); *hronia nomi* să numește adecă veche stăpânire, *sholion* adecă povățuire.

Găsim în această traducere și câteva latinisme preluate din textul *Basilicalelor: curator, legat, pretor* (stăpânitoriul), *voluntaria* (adecă câte cinevași face cu bunăvoința sa fără de judecată).

Ultima traducere la care ne referim în acest paragraf datează tot de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și este un mic cod penal păstrat în mss. rom. 1336, 1405, 5826 și 52 B.A.R.[24]

Multe din cele 33 de capitole care îl alcătuiesc au drept rubrică un termen grecesc: *anarhia, apostat, andrapodistis, apelatis, dimosion, ierosilos, idiotichi filachi, ctinovatis, plastografos, patroctonos*. În afară de *ierosilos* și *plastografos*, ceilalți termeni au circulat puțin în vocabularul juridic românesc. Afirmația noastră este ilustrată de faptul că în ms. rom. 52, o copie din 1822 a codului penal, tabla de materii conține nu numai termenii grecești, ca în celelalte manuscrise mai vechi, ci și corespondentele lor românești: *anarhia*, defăimarea stăpânirii; *apostat*, depărtați (sic) din buna rânduială; *andrapodistis*, vânzător de om slobod; *apelatis*, fur de cârd; *dimosion*, de obște; *ierosilos*, fur de sfinte; *idiotichi filachi*, închisoare de cel ce nu are dregătorie volnicită asupra celui închis; *ctinovatis*, spurcatu la dobitoc; *plastografos*, cel care face scrisoare ficleană; *patroctonos*, ucigaș de părinți.

Ce concluzie putem trage în urma analizei sumare a terminologiei celor trei traduceri neoficiale? Am văzut că unii termeni grecești sau latini apar constant, în vreme ce alții doar sporadic, fiind înlocuiți cu corespondentele lor românești. Aceștia din urmă nu sunt, după părerea noastră, împrumuturi, ci doar trimiteri la terminologia izvoarelor bizantine. Afirmația noastră are nevoie de câteva precizări. Tipărirea codurilor sau traducerea în românește a unor lucrări de drept bizantin nu excludea consultarea în continuare a pravililor bizantine care aveau un conținut mult mai bogat. Oricând unui text existent i se puteau adăuga noi paragrafe preluate din *Basilicale, Nearale* sau *Hexabiblul* lui Harmenopoulos. De aceea, terminologia originalelor bizantine rămâne mereu în actualitate alături de sinonimele ei românești.

În plus, trebuie luat în considerare și faptul că, în absența până târziu a unui învățământ juridic organizat, orice text de pravilă servea și ca manual. Viitorii judecători învățau astfel atât terminologia bizantină, cât și pe cea românească.

III. În a treia categorie de surse am grupat *actele judiciare*.

Documentele (anaforale și cărți de judecată) se deosebesc de celelalte două categorii de texte de care ne-am ocupat până acum prin faptul că sunt redactate direct în românește, constituind astfel pentru noi un indiciu prețios asupra vocabularului juridic care a circulat efectiv într-un moment sau altul, dincolo de tentațiile pe care le putea oferi un text grecesc ce servea ca original.

Ele ne ajută de asemenea să suplinim lipsa de informații în spațiul de timp, uneori apreciabil, ce separă între ele codurile și traducerile oficiale. Astfel, în Țara Românească, *Pravilnicească condică* e publicată în 1780, iar *Legiuirea Caragea*, abia în 1818; în Moldova, între momentul traducerii *Cârjei arhierești* (1754) și cel al traducerii *Hexabiblului* lui Harmenopoulos (1804) se scurge o jumătate de veac.

https://biblioteca-digitala.ro

Considerăm actele judiciare de mare preț pentru o anchetă terminologică, deoarece ele ilustrează vocabularul pe care îl foloseau în practică juriștii. Un vocabular tehnic de tipul celui juridic este apanajul oamenilor de meserie. Și cine ne-ar putea da mai bine măsura acestuia decât boierii care făceau parte din Divan și cei de la departamentele de judecată care aveau competența să judece procese?

O anafora se întinde adesea pe spațiul mai multor pagini. Găsim în aceste texte o bogată terminologie; găsim, de asemenea, în traducere, paragrafele de lege care se aplicau în procesul respectiv. Ele au, așadar, o dublă valoare: pe de o parte, ne dau posibilitatea să apreciem felul în care se aplica dreptul bizantin receptat, iar pe de altă parte, sunt mostre ale limbajului folosit de judecători. Acesta din urmă este mult mai bogat în termeni grecești sau turcești decât codurile sau traducerile oficiale. Pentru a ilustra acest lucru, am extras din volumul *Acte judiciare din Țara Românească 1775-1781*, publicat de colectivul pentru studierea vechiului drept românesc de la Institutul de istorie „Nicolae Iorga" numai cuvintele grecești care figurează în glosar la litera A: *acheros, acherinos, acliros, adiaforos, adichie, afieroma, afierosire, afierosit, amelia, amelisi, amfisvitisis, amfivolie, apodicsis, apolavsis, asidosie, atelis*[25]. Toți acești termeni lipsesc din *Pravilniceasca condică* redactată în aceeași perioadă. Aceasta arată că nu e vorba de împrumuturi stabile, ci de un limbaj folosit de o anume categorie profesională, așa cum și astăzi juriștii, medicii sau matematicienii folosesc o terminologie în mare parte inaccesibilă profanilor. Din păcate, o parte prea mică din aceste documente juridice a fost publicată, în raport cu numărul mare care se păstrează fie în condicile domnești, fie în cele ale mitropoliilor. Or, pentru a putea defini cât mai exact trăsăturile limbajului propriu judecătorilor, cercetătorul are nevoie de un număr mare de documente care să acopere un spațiu cronologic continuu și cât mai întins.

Alături de cărțile de judecată și anaforale, în categoria documentelor judiciare intră și cele pe care astăzi le-am numi *acte notariale*. Ne referim la testamente, la foile de zestre, la zapisele de vânzare-cumpărare, la cărțile de mărturie etc. Acestea păstrează până târziu formulări stereotipe. Toți cei care au practica lecturii documentelor vor recunoaște ușor formule de tipul:

„Adecă eu Liia împreună cu frate-meu Radul scriem și mărturisim cu acesta zapis al nostru ca să fie de mare credință la mâna dumnealui jupan Costandin fost postelnic...

Cum să să știe că i-am vândut dumnealui un loc de casă...

Și l-am vândut noi de bunăvoia noastră ca să fie dumnealui moșie stătătoare de bunăvoia noastră...

Și pentru credință pusu-ne-am pecețile și degetele[26]".

Dacă formulele rămân aceleași, totuși pe măsură ce ne apropiem de sfârșitul secolului al XVIII-lea sesizăm o anume stratificare în materie de terminologie a documentelor de acest tip. Rămân aproape identice zapisele redactate pentru persoane de condiție socială modestă; în schimb, cele redactate pentru oamenii cu stare, chiar dacă păstrează vechi formule, devin mai elaborate, asimilând și o parte din terminologia juridică a vremii. Întâlnim astfel cuvinte ca *afieromă, clironom, clironomie, diată, protimisis*[27].

https://biblioteca-digitala.ro

După prezentarea diferitelor categorii de izvoare cu caracter juridic și după formularea unor observații asupra terminologiei vehiculate de ele, se cuvine să tragem câteva concluzii.

Un plan complet de studiere a vocabularului juridic ar trebui să cuprindă:

– studiul separat al vocabularului fiecăreia din sursele menționate;

– comparația între datele ce rezultă din acest studiu, pentru a stabili în ce măsură există interferențe între diferitele categorii de surse. S-ar detașa astfel fondul comun al vocabularului juridic și diferența specifică fiecăruia din nivelele de cultură pe care le oglindesc acestea, în funcție de natura lor, în funcție de publicul căruia i se adresează.

Materialul lingvistic prezentat ne permite să facem unele precizări, și anume:

– rămâne o problemă deschisă dacă neologismele grecești din textele juridice ale epocii fanariote trebuie socotite de origine bizantină sau neogreacă. Și aceasta pentru că cele mai multe izvoare juridice folosite atunci sunt scrise în greaca bizantină. Chiar nomocanonul lui Iacob de Ianina, *Cârja arhiereilor* sau primele două proiecte de cod redactate de Mihail Fotino, deși scrise în neogreacă, au la bază tot terminologia juridică bizantină.

– primele latinisme ce pătrund în vocabularul juridic românesc nu provin din latina juridică, ci sunt împrumutate tot din textele bizantine și post-bizantine. Am văzut mai sus că Toma Carra incrimina la începutul secolului al XIX-lea faptul că terminologia juridică bizantină era prea încărcată de latinisme. Pe măsură ce înaintăm însă în timp, neologismele latine încep să pătrundă independent de originalul tradus, ceea ce indică, mai pregnant în Moldova, orientarea culturii juridice spre dreptul roman.

– în absența unui învățământ juridic sistematic și a lucrărilor de doctrină, vocabularul juridic din epoca fanariotă nu se fixează, folosirea neologismelor rămânând o problemă de opțiune a autorilor de coduri, a traducătorilor sau o caracteristică a limbajului folosit de judecători.

Note

1. V. Manuela Saramandu, *Terminologia juridic-administrativă românească în perioada 1780-1850*, București, 1986. V. pentru comparația cu alte domenii și monografia lui N.A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962.
2. În legătură cu această traducere, v. Șt. Gr. Berechet, *Descoperirea a două manuscrise juridice românești*, „Întregiri", I, Iași, 1938, p. 18-39; Valentin Al. Georgescu, *Preemțiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Țara Românească și Moldova*, București, 1965, p. 176-184.
3. V. Șt. Gr. Berechet, *op. cit., loc. cit.*
4. V. *Manualul juridic al lui Andronachi Donici*, Ediție critică, f.l., 1959, p. 93, 96, 113.
5. V. C. Turcu, *Cărți, tipografi și tipografii în secolul al XVIII-lea*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei", 1960, p. 26; C.A. Stoide, *Duca tipograful din Thasos*, AIIAI, XXI, 1984, p. 391-396. V. în ms. rom. 1468 (B.A.R.) și elogiul pe care i-l face în prefață ieromonahul Cozma tot pentru cunoașterea desăvârșită a acestor trei limbi.

https://biblioteca-digitala.ro

6. V. ms. rom. 1468, f.1.[r]
7. *Idem*, f. 2[v]
8. V. Gh. Ungureanu, *Încercările lui Alexandru Constantin Moruzi de a da Moldovei o condică de legi*, Extras din „Arhiva", 3-4, 1934. Pentru alte date în legătură cu această traducere, v. I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, vol. II_2, București, f.a., p. 424-428; Valentin Al. Georgescu, *Preemțiunea*, p. 254 și urm.
9. În ciuda faimei de care se bucura în Moldova, datele biografice păstrate despre Toma Carra sunt extrem de sărace. V. Șt. Gr. Berechet, *Legătura dintre dreptul bizantin și românesc*, vol. I, Partea I, *Izvoadele*, Vaslui, 1937, p. 151.
10. V. ms. rom. 4317, f.1[r].
11. *Idem*, f.9[r].
12. V. *Dicționarul limbii române*, tomul I, Partea I A-B, București, 1913, s.v. *advocat* și tomul I, Partea a II-a C, București, 1940, s.v. *compromis*.
13. V. date despre viața și activitatea de jurist a lui Andronachi Donici în *Manualul juridic al lui Andronachi Donici*, p. 5-11; Valentin Al. Georgescu, *Andronache Donici* în vol. *Din gândirea politico-juridică din România*, București, 1974, p. 73-98. Pentru circulația *Manualului* în Basarabia ca text de lege v. Paul Mihail, *Despre edițiile culegerii de legi a lui Andronachi Donici*, AIIAI, XXVI, 1, 1989, p. 156-166.
14. V. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, 1974, p. 256.
15. V. *Manualul juridic al lui Andronachi Donici*, p. 22.
16. V. Gh. Ungureanu, *Jurisconsultul Christian Flechtenmacher*, Iași, 1931, p. 21 și urm.
17. V. Gr. Brâncuș, *Un glosar juridic din 1815*, „Limba română", 6, 1955, p. 25-32; I. Gheție, *Glosare de neologisme la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, „Limba română", 6, 1961, p. 560-561.
18. V. cuvintele nr. 35-38 din *Scară*.
19. V. cuvintele 55-58 din *Scară*.
20. V. cuvintele 9-13 din *Scară*.
21. V. cuvintele 25-26 din *Scară*.
22. V. studiile introductive și bibliografia din edițiile *Legislația agrară a Țării Românești 1775-1782*, București, 1970; *Legislația urbană a Țării Românești, 1765-1782*, București, 1975; *Organizarea de stat a Țării Românești 1765-1782*, București, 1989, publicate de Valentin Al. Georgescu și Emanuela Mihuț.
23. V. date în legătură cu această traducere la Valentin Al. Georgescu, *Présentation de quelques manuscrits juridiques de Valachie et de Moldavie (XVe-XIXe siècles). Contribution à la réception du droit byzantin en Roumanie*, II, RESEE, 2, 1969, p. 337-341 și 354-359; Emanuela Popescu-Mihuț, *Une traduction roumaine inconnue du Manuel de lois rédigé par Michel Photinos en 1766*, RESEE, 3, 1986, p. 259-275.
24. V. date privind acest cod penal la Valentin Al. Georgescu, *Présentation de quelques manuscrits*, p. 335-337; Emanuela Popescu-Mihuț, *Remarques sur la place des textes de droit criminel byzantin dans la pratique judiciaire roumaine du XVIIIe siècle, Etudes byzantines et post-byzantines*, II, București, 1991, p. 183-192.
25. V. *Acte judiciare din Țara Românească 1775-1781*, București, 1973, p. 1061.
26. Fragmentele sunt extrase din doc. nr. 8 (1656, aprilie 29) publicat în G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București 1634-1800*, București, 1984, p. 58. Textul este aproape identic cu cel al ultimului document publicat în culegerea menționată, anume doc. nr. 391 (1800, iunie 19). V. *op. cit.*, p. 472.
27. V. G. Potra, *op. cit.*, doc. nr. 366 (1798, iunie 1), p. 441; doc. nr. 373 (1798, august 5), p. 453.

https://biblioteca-digitala.ro